

MARIA RACHWAŁOWA

Miejsce języka wśród kryteriów polskości (na materiale wypowiedzi uczniów szkoły polskiej w Wilnie)

Inspiracją do tego szkicu był silnie rozwijający się nurt badań nad językiem wartości, w tym badań nad polsnością¹. W wyborze metody badawczej kierowałam się stanowiskiem J. Puzyniny, która za właściwe dla opisu semantyczno-pragmatycznego wyrażen nazywających wartości, jakimi posługują się członkowie różnych grup społecznych, uznaje dwie możliwe postawy badawcze: „albo zdać sprawę z przeciętnej świadomości językowej użytkowników języka, podejmując badania ankietowe, albo zaproponować własny opis znaczeń słownictwa podstawowego dla semantyki wszelkich wyrażen wartościujących”². W zbieraniu materiałów posłużono się metodą ankietową, próbując ustalić, które spośród składników znaczeniowych pojęcia POLSKOŚĆ są obecne w świadomości językowej najmłodszego pokolenia Polaków w Wilnie.

Badania przeprowadzono³ wśród 144 uczniów klas II, III i IV w Szkole Polskiej im. Jana Pawła II w Wilnie przy ul. Rygos. Ponieważ wśród uczniów klas początkowych dominuje myślenie konkretne, pytanie o POLSKOŚĆ miało postać: co to znaczy, według ciebie, być Polakiem? Prawie wszyscy uczniowie odpowiedzieli pozytywnie na postawione pytanie. Tylko dwóch uczniów dało odpowiedź negatywną (odp. *Nic nie znaczy // Polakiem? Lepiej być Litwinem*), a w jednym przypadku brak było odpowiedzi.

¹ Z bogatej literatury przedmiotu szczególnie wykorzystano: J. Szadura, *Z badań nad autostereotypem Polaka. Kryteria polskości*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne I*, pod red. J. Bartmińskiego i M. Mazurkiewicz-Brzozowskiej, Lublin 1983; I. Karolak, *Patriotyzm*, tamże, s. 157–176; Valerius Czekmonas, *K probleme polskiego nacionalnego samo-soznania na litovsko-slavjanskom pogranicze. Granice i pogranicza. Język i historia*, Warszawa 1994, s. 157–164 i inne.

² J. Puzynina, *Język wartości*, Warszawa 1992, s. 50 i n.

³ Za pomoc w przeprowadzeniu badań serdecznie dziękuję Nauczycielom tej szkoły, a zwłaszcza Pani Reginie Żukowskiej.

W analizie zebranego materiału zastosowano metodę składnikową, wyodrębniając w pojęciu POLAK najmniejsze cząstki znaczeniowe, tj. semy⁴. W literaturze językowej mamy różne klasyfikacje semów⁵, spośród których wybieram typologię J. Puzyniny⁶. W oparciu o założenia lingwistyki kognitywnej autorka wyróżnia prototypowe i peryferyjne składniki znaczenia wyrazu. Prototypowym, w przyjętym tu znaczeniu prototypu, jest znaczenie:

a) wymieniane przez mówiących jako pierwsze spośród znaczeń wyrazu wieloznacznego,

b) obejmujące elementy semantyczne, co do których osiąga się największą zgodność wśród osób posługujących się współczesnym językiem polskim [...].

„Użycia peryferyjne rozciągają się na osi pomiędzy całkowicie indywidualnymi (te opisuje tylko słownik idiolektu) a w dużym stopniu, choć niezupełnie (często w jakichś określonych grupach społecznych i/lub w jakichś typach kontekstów) ustabilizowanymi”⁷.

Do wydobycia semów prototypowych pojęcia POLAK posłużą jego definicje leksykograficzne. Zostaną one następnie zestawione z takimiż semami w wypowiedziach uczniów. Pozostałe, nieobligatoryjne semy, występujące tylko w wypowiedziach uczniów, stanowić będą składniki peryferyjne tego pojęcia.

Zestawienia definicji leksykograficznych hasła POLAK ze słowników języka polskiego, a także historycznego rysu kształtowania się polskości na przestrzeni wieków⁸ dokonała we wspomnianym już artykule J. Szadura.

Wykorzystując wyniki tej analizy, przyjmuję za autorką następujące wyodrębniane przez słowniki języka polskiego kryteria uznania kogoś za Polaka:

- **kryterium etniczne:** tu Polak definiowany jest jako członek narodu polskiego, a szczegółowo jako ten, którego rodzice są Polakami,
- **kryterium polityczne:** w ramach takiego rozumienia Polakiem jest każdy obywatel państwa polskiego bez względu na swoje pochodzenie [...],
- **kryterium geograficzne:** „Polakiem geograficznym” jest ten, kto urodził się w Polsce, a także ten, kto w niej mieszka.

Innymi, pominiętymi w definicjach słownikowych, ale pozwalającymi się na podstawie rozważań historycznych wyróżnić kryteriami, są:

---

⁴ Por. m.in. S. Kania, J. Tokarski, *Zarys leksykologii i leksykografii polskiej*, Warszawa 1984, s. 101.

⁵ Por. R. Tokarski, *Granice pola znaczeniowego*, [w:] *Słownictwo w opisie języka*, pod red. K. Polańskiego, Katowice 1984, s. 86–90; J. Bartmiński, *Definicja leksykograficzna a opis języka*, tamże, s. 11.

⁶ J. Puzynina, *O przyjaźni i przyjacielu*, [w:] *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne*, pod red. J. Sambor i in., Warszawa 1993, s. 249.

⁷ Tamże, s. 249.

⁸ Na temat polonizacji językowej i narodowej na Litwie, por. m.in. Z. Kurzowa, *O mowie Polaków na Kresach Wschodnich*, Kraków 1993; H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie. Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, Wrocław 1982, s. 56–59.

– **kryterium kulturowo-świadomościowe**: według tego kryterium Polakiem jest ten, kto identyfikuje (deklaruje) się jako Polak; ten, kto czuje się związany ze wspólnotą poprzez język, tradycję, kulturę, historię i wiarę⁹.

– **kryterium etyczne**: „Polakiem jest ten, kto reprezentuje pozytywny stosunek do Polski, a więc zgodnie z postawą romantyczną kocha Polskę, walczy za nią, jest jej wierny itp.; a także zgodnie z postawą pozytywistyczną: pracuje dla Polski, jest za nią odpowiedzialny”.

I. W badanym materiale dominuje pojęcie POLAKA wyodrębnione na podstawie kryterium **kulturowo-świadomościowego**.

1. Na pierwszym miejscu pod względem częstości występowania (91%) znalazł się sem 'Polakiem jest ten, kto jest złączony ze wspólnotą narodową poprzez język'.

Dla badanych uczniów *Być Polakiem to...*

– *rozmawiać po polsku // rozmawiać jak Polka // mówić po polsku znać polską mowę // // umieć mówić po polsku*

– *nigdy nie zapomnieć swego języka // chociaż mieszkam na innej odcyżźnie, nigdy nie zapomnę swego języka*

– *szanować polski język // trzeba szanować swoją mowę // swoją mowę ja staram się strzec i pełnić // trzeba bardzo uważać 'szanować' swój ukochany język // według mnie być Polakiem to znaczy zachować polską mowę, nie używać rosyjskich słów lub innych.*

Troska o poprawność i kulturę języka polskiego w środowisku wielojęzycznym wyraża się w stosowaniu następujących określeń przysłówkowych: *rozmawiać czysto po polsku // rozmawiać poprawnie po polsku, nie wsuwać różnych języków // prawidłowo rozmawiać po polsku, tzn. nie używać rosyjskich słów lub innych // wyraźnie rozmawiać po polsku // dobrze rozmawiać po polsku, a także w wypowiedziach typu: w podwórku mam kolegów, oni Polacy, mówią po polsku, ale wciskają rosyjskie wyrazy // jest źle, kiedy spotykają się dwa polskie koledzy, a rozmawiają po rosyjsku.*

Język polski przekazany zostaje w rodzinie i tu kryterium kulturowo-świadomościowe ściśle wiąże się z kryterium **etnicznym** 'Polakiem jest ten, którego rodzice są Polakami' i **religijnym** 'Polak jest katolikiem'. Świadczą o tym następujące wypowiedzi: *moja rodzina mówi po polsku // mój tata i mama, kiedy ja był mały, mnie uczyli rozmawiać po polsku // w rodzinie wszyscy mówią po polsku, bo urodziłam się Polaczką, i mama uczyła polskiej mowy // rozmawiać z mamusią i tatusiem po polsku, bo to moja rodzinna mowa // od urodzenia mówię po polsku // to język moich pradziadków, sama też mówię po polsku.*

Język modlitwy, nauczanej i przekazywanej w polskim domu rodzinnym, jest także wyróżnikiem polskości: *modlić się polskim językiem // modlić się po polsku // Polką być, wiedzieć swe modlitwy po polsku // żegnać się po polsku.*

---

⁹ J. Szadura wydziela tu odrębne szczegółowe kryterium – **kryterium religijne** i stereotyp – Polak jest katolikiem, op. cit., s. 245.

Większość wypowiedzi uczniowskich o języku polskim jest nacechowana emocjonalnie. Przyjmując za S. Grabiasem¹⁰, że emocjonalność daje się zwerbalizować w formule „czuję, że...” i jest zazwyczaj naddanym komponentem znaku predykatywnego, zwróćmy uwagę na następujące wypowiedzi:

- **podoba mi się** rozmawiać po polsku, bo to **bardzo ładny** język // **bardzo podoba** mi się język polski // **bardzo podoba** mi się polska mowa
- **lubię** rozmawiać polskim językiem // **bardzo lubię** polską mowę // **lubię** język polski, dlatego że moja rodzina mówi po polsku
- **kocham** polską mowę i chcę być Polką zawsze // **bardzo kocham** polską mowę // swój polski język niezaco **nie oddam**, bo jego **bardzo kocham**
- Dla mojej mamy język polski to jest **jak Ojczyzna**. Ona **uważa** polski kraj i my **uważamy** wszyscy polską mowę. // Ja myślę, że mamie język polski **był ważniejszy** niż jakiś inny.
- do mnie mówiono po polsku i ja przywykłam do tego języka, ten język **jest łatwiejszy** dla mnie. To jest piękny język i nie chcę mówić po angielsku, rusku, litewsku i innych językach.

Opanowanie polszczyzny mówionej w środowisku rodzinnym jest według uczniów niewystarczającym warunkiem bycia Polakiem, konieczna jest znajomość języka pisanego, którą daje edukacja szkolna. Dobitnie ujmuje to jedna z uczennic: *rodzice mnie nauczyli rozmawiać po języku polskim, ale polska szkoła nauczyła czytać i pisać po języku polskim.*

Schemat składniowy „Być Polakiem...” uczniowie uzupełniali:

- czytać po polsku // znać polskie litery // wiedzieć polski alfabet // nauczyć się czytać czysto po polsku // przeczytać wszystkie polskie książki
- pisać po polsku // pisać listy po polsku
- Polakiem jeżeli chcesz być, to trzeba umieć pisać i czytać po polsku.

Wśród tych wypowiedzi wyróżnić można sem peryferyjny, charakterystyczny tylko dla środowiska uczniowskiego ‘Polakiem jest ten, kto uczęszcza do polskiej szkoły’. Ten składnik znaczeniowy przyjął bardzo liczne (79%), następujące realizacje tekstowe: „Być Polakiem to...”

- chodzić do polskiej szkoły // uczyć się w polskiej szkole
- mieć polskich kolegów w szkole // mieć polską nauczycielkę // cieszyć się, że pani nauczycielka uczy nas najwięcej polskich słów // mnie się podoba być Polakiem, bo Polak ładnie rozmawia, jak nasza Pani
- bo mama jest Polka i zachciałem iść do polskiej szkoły sam // moja mama Polaczka i tata wysłali mnie do polskiej szkoły // babcie i dziadkowie zawsze chcieli, żeby jich wnuczki poszły do polskich szkół, bo raniej nie chodziły nasze babcie i dziadkowie do polskich szkół.

2. Kryterium kulturowo-świadomościowe wyznacza kolejny z semów prototypowych ‘Polakiem jest ten, kto deklaruje się jako Polak’ wyrażony w następujących wypowiedziach:

---

¹⁰ S. Grabias, *O ekspresywności języka*, Lublin 1981, s. 32.

– *jestem Polką i chcę być Polką // mi nie przeszkadza, że mieszkam w Litwie, ale jestem zawsze Polką // zawsze będę Polką // ja jestem Polką i moja mama i tatuś i kot*

– *bardzo cieszym się, że jestem Polką // ja cieszę się, że jestem Polką i kocham swój kraj i mowę polską // bo ja cieszę się, że w moich żyłach cieknie czysta polska krew // być Polakiem to jest wielka radość // jestem bardzo zadowolona, że jestem Polką,*

– *dla mnie być Polką to powód do dumy, przecież Polacy to część historii świata // dla mnie być Polką to honor // dla mnie to zaszczyt, że jestem Polką. Polska i polski ród nie zamienię niczym // być Polakiem to wielka ważność.*

Sem ten, jak widać, ściśle łączy się z wyróżnionym przez kryterium etyczne składnikiem znaczeniowym 'Polakiem jest ten, kto reprezentuje pozytywny stosunek do Polski, kocha Polskę, jest jej wierny'. Wśród nacechowanych pozytywnie deklaracji znalazła się tylko jedna wypowiedź nacechowana negatywnie: *Jestem Polakiem, ale mnie zupełnie to nie cieszy, lepiej być Litwinem.*

3. Stosując w dalszym ciągu kryterium kulturalno-świadomościowe można w wypowiedziach uczniowskich wyróżnić kolejny sem 'Polak to ten, kto zachowuje polską tradycję'. Sem ten znajduje potwierdzenie w następujących wypowiedziach uczniów: „*Być Polakiem to znaczy...*”

– *spełniać wszystkie tradycje // Moja mama i ja uważamy, że być Polakiem to trzymać się ściśle tradycji.*

– *jem jak Polka // potrawy polskie*

– *lubić polski herb // szanować polski herb // znać (polską mowę) i herb // pamiętać swoją flagę*

– *znać Ojczyznę i historię Ojczyzny // wierzyć w polskie historie i legendy // uczyć się więcej historii // znać polskiego Papieża.*

II. Na drugim miejscu znalazło się kryterium **etniczne** pozwalające wyodrębnić następujące semy:

a) Sem 'Polak to ten, którego rodzice są Polakami' dominował w wypowiedziach uczniowskich i miał następujące realizacje tekstowe: *moi rodzice są Polakami // rodzice moje Polacy // bo moja mama i tata są Polakami // mam rodzinę polską // urodziłam się w polskiej rodzinie // urodziłam się Polaczką // ja jestem szczęśliwa, mam rodziców polskich i całą rodzinę polską // jestem od dzieciństwa Polakiem // moi rodzice są Polakami i inne moje rodzeństwo // ja jestem dumną z tego, że wydał mnie polski ród.*

b) Semem peryferyjnym, charakterystycznym dla społeczności polskiej na Litwie jest składnik 'Polakiem jest ten, którego przynajmniej jedno z rodziców jest Polakiem // Polką' *moja mama jest Polką // moja mama Polaczką // moja mama jest Polką, tatuś Rosjan (!), a ja też Polakiem // moja mama lubi polską mowę, dlatego, że jej rodzice byli Polakami... i ona wyszła za polskiego mężczyznę // mój tata jest Polakiem // mój tatuś jest Polakiem.*

III. Na trzecim miejscu znalazło się kryterium **geograficzne** wyznaczające sem 'Polak to ten, kto urodził się w Polsce, a także ten, kto w niej

mieszka'. Sem ten u badanych uczniów należy uznać za peryferyjny, charakterystyczny dla części środowiska. Pragnienie zamieszkania w Polsce wyraża ok. 27% uczniów:

– *Chciałbym mieszkać w Polsce, bo w Polsce jest pięknie.*

– *Bardzo by chciałam mieszkać w Polsce, lecz mi nie udało się.*

– *Chciałbym by mieszkać w Polsce, bo tam wszędzie słychać polską mowę i polskie piosenki. W Polsce są przepiękne domy. W Polsce są tylko polskie szkoły.*

– *żyć w Polsce albo w Krakowie... bo w Krakowie i w Polsce żyją wielcy pisarze, malarze // uczyć się w Krakowie, bo wszyscy rozmawiają po polsku*

– *Mieszkam w Litwie i bardzo chciałam wyjechać na zawsze do Polski. W Polsce byłam już 3 razy i jest tam ładnie.*

W 17% wypowiedzi uczniowie wyrażają swoje przywiązanie do Litwy, którą uważają za swoją ojczyznę:

– *Ja lubię być Polakiem, Litwinem też, bo mieszkam w Litwie i mam dużo kolegów litewskich.*

– *Są różni ludzie, niektóre Polaki, a bywają Litwini i wszyscy muszą strzec swoją ojczyznę.*

– *My jesteśmy Polakami, ale żyjemy w Litwie, to trzeba i Litwę strzec.*

– *Ja, jak jestem Polką, mam dwie ojczyzny – pierwsza to Litwa, a druga to Polska.*

– *Nasza ojczyzna jest prawie cała zielona, dlatego że na naszej ojczyźnie jest bardzo dużo lasów. Na naszej ojczyźnie są Polacy, Rosjanini, Litwini.*

Jak słusznie zauważa J. Bartmiński¹¹, ojczyzna to pojęcie relacyjne. Jest zawsze czyjaś ojczyzną. Jeśli tak, to chcąc przedstawić pełny języko-wo-kulturowy obraz polskiej ojczyzny powinniśmy pytać zarówno o sam obiekt („O”) i jego naturę, jak też o to, kto, jaki subiekt („S”) poczuwa się do posiadania ojczyzny, a wreszcie także o charakter więzi, czyli relację („R”) łączącą subiekt z obiektem.

Pojęcia POLSKOŚĆ i POLAK mają dla najmłodszego pokolenia Polaków w Wilnie żywe znaczenie, a rola, jaką odgrywa język polski w życiu badanej społeczności, zawiera się nie tylko w funkcji komunikatywnej, ale i symbolicznej. Funkcja symboliczna zaznacza się wówczas, gdy język staje się oznaką tożsamości etniczno-narodowej i kulturowej. Tak odczuwany jest naturalną wartością w badanym środowisku, o czym niech świadczy jedna z dziecięcych wypowiedzi: „*Polakiem być to nigdy nie zapominać swego języka. Język to twoje rodzice, to krewni. W nim urodziły się twój tata i mama. Ten język to Ojczyzna*”.

---

¹¹ J. Bartmiński, *Polskie rozumienie ojczyzny i jego warianty*, [w:] *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, Lublin 1993, s. 25.